
Ірына Багдановіч (*Мінск, Беларусь*)

ТВОРЧАСЦЬ ТАМАША ЗАНА Ў ЛІТАРАТУРНЫМ ПРАЦЭСЕ БЕЛАРУСІ XIX СТ. I ЯЕ АКТУАЛІЗАЦІЯ Ў СУЧАСНАСЦІ

2 20-годдзе з дня нараджэння аднаго з самых актыўных удзельнікаў філаматкага руху «архіпрамяністага» Тамаша Зана (21.12.1796–7.07.1855), якое ўсведамляеца як урачыстая дата ў гісторыі і культуры нашай краіны, скіроўвае да паглыблення ў яго творчую спадчыну, да раздуму над ёй, ацэнкі з пазіцый сённяшняга часу. Такая ж, між іншым, урачыстая дата звязана і з імем яшчэ аднаго слыннага філамата, паэта і фалькларыста Яна Чачота (24.06.1796–23.08.1947). Разам з на два гады маладзейшым Адамам Міцкевічам яны складаюць хрэстаматыйную філамацкую пісьменніцкую «трыяду» і служаць узорам бескарыслівага высокага сяброўства, таварыскасці, сумленніасці, годнасці. Сваёй мэтай яны зрабілі службіне высокім ідзялам свабоды і вызваленню Айчыны. Іх творчасць супала з рамантызмам і стала рэгіянальнай формай яго выяўлення. Іх змаганне за свабоду, іх пакліканне на пошук шляху вызвалення роднага краю з-пад тыраніі чужынцаў зрабіла іх вязнямі і выгнанцамі, але яны засталіся вернымі свайму пакліканню да канца. Яны былі пакаленнем — першым пакаленнем, народжаным у няволі пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795), першым пакаленнем змагароў, удзельнікаў тайных моладзевых таварыстваў, жорстка рэпрэсаваных царскім рэжымам, першым пакаленнем паэтаў-рамантыкаў, носьбітамі «краёвага літвінскага» патрыятызму і «культуроўскай» польскасці. Калі гаворка ідзе пра філаматаў як пісьменнікаў, то Тамаша Зана называюць трэцім у славутай «трыядзе». Але яго постаць не губляеца ні сярод сяброў-філаматаў, ні ў літаратурных і грамадска-культурных колах 1840–1850-х гг., прываблівае яна моцай духу, маральнай вышынёй учынкаў, яркім пісьменніцкім талентам і сучасных неабыкавых да нацыянальнай культуры людзей.

Трэба, аднак, з жалем адзначыць, што толькі невялікая частка творчай спадчыны Тамаша Зана перакладзена на беларускую мову, а таму досыць абмежаванае ўвядзенне яе ў шырокі літаратуразнаўчы кантэкст. Такое аб-

межаванне абумоўлена і адсутнасцю ў літаратурнай спадчыне Т. Зана беларускамоўных твораў, што прыводзіць толькі да эпізадычных згадак пра яго, напрыклад, на старонках сучаснага фундаментальнага выдання акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў» (Т. 2. Мінск, 2007). Яну Чачоту там заслужана адведзены асобны раздзел, напісаны даследчыкам літаратурнага працэсу XIX ст. Уладзімірам Мархелем. Яго ж аўтарства ў гэтым выданні і фундаментальны агліядны раздзел «Прадвеснік Адраджэння», дзе належнасць месца адведзена глыбокаму аналізу творчасці Адама Міцкевіча і іншых прадстаўнікоў філаматаўкага руху.

Што ж можна даведацца са старонак гэтага выдання пра Тамаша Зана? Адзначым сярод іншага важную згадку пра музычнасць Т. Зана: ён прыстасаваў да харовага спеву і паклаў на музыку два беларускамоўныя вершы Я. Чачота «Што ж мы вашэці скажам» і «Да пакіньце ж горла драць», стылізаваныя пад народную песеннную абрааднасць і напісаныя з нагоды імянінаў сяброў Юзафа Яжоўскага і Дыяніза Хлявінскага [2, с. 181].

Найгалоўнейшым жанравым складнікам, які ўплываў на фарміраванне рамантычнага кірунку, была, як вядома, баладная творчасць філаматаў. Балады Т. Зана мелі свою адметнасць. Так, яго балада «Цыганка» (1822), заснаваная на некалькіх народна-песенных матывах (чаканне дзяўчынай-сіратой свайго нарачонага з вайны, плач па забітым на вайне, пахаванне закаханых у адной магіле), была нязвыклай на той момант, паколькі філаматаў як баладыстаў больш прываблівалі казачна-фантастычныя і легендарна-гістарычныя сюжэты. Гэта балада «пашырала выяўленчыя магчымасці жанру дзякуючы творчаму выкарыстанню мастацкіх здабыткаў народнай песні» [2, с. 96]. Новым тут было адкрыццё Занам «баладнасці» ліра-эпічных народных песен, што, як піша У. Мархель, неікі час у XIX ст. не ўсведамлялася яшчэ ні паэтамі, ні фальклорыстамі.

У кантэксце баладнай творчасці згадваюцца на старонках акадэмічнага выдання таксама балады Тамаша Зана «Бекеш» і «Свіцязь-возера». Як вядома, свае адметныя творы на гэтыя сюжэты напісалі і Ян Чачот і Адам Міцкевіч. У. Мархель акцэнтуе ўвагу на адрознасці падыходаў паэтаў-філаматаў да рамантычнай інтэрпрэтацыі адпаведных легендарных матываў, скарыстаных у гэтих баладах, падкрэслівае апавядальнасць вершаванай мовы і міфалагізацыю сюжэта ў баладзе «Бекеш» Зана [2, с. 183]; адносна балады Зана, прысвечанай апрацоўцы падання пра возера Свіцязь, даследчык адзначае «больш сціслую і дынамічную, але менш насычаную дэталямі суправаджэння падзеяў» занадтую распрацоўку ў параўнанні з баладай Я. Чачота [2, с. 187]. Чачотаўская балада была напісана, як вядома, раней за аналагічныя творы сяброў, і варта адзначыць, што Зан услед за Чачотам распрацоўваў той самы сюжэт, Міцкевіч жа стварыў баладу «Свіцязь» з зусім іншай сюжэтнай асновай.

Яшчэ адзін архіважны момант, на якім бадай упершыню акцэнтуеца ўвага ў акадэмічным выданні, — гэта ўплыў «прамяністых» на Францішка Багушэвіча, на яго раннje станаўленне як патрыёта. Аўтар раздзела, прысвечанага Ф. Багушэвічу, Язэп Янушкевіч піша: «Гэта ўжо тады, у гімназічныя гады, Францішак прасякнуўся духам “прамяністых”, атмасферай філаматаў-філарэтаў, што панавала ў Вільні напачатку XIX ст. і якая не знікла дацэнту ў старажытнай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага, каб і напрыканцы жыцця застацца палымяным прыхільнікам і паслядоўнікам Яна Чачота, Тамаша Зана» [2, с. 375]. Далей даследчык цытуе дзве першыя строфы польскамоўнага верша Багушэвіча «Преч бутэлькі, люлькі, карты!..» у перакладзе К. Паўтаржыцкага:

Преч бутэлькі, люлькі, карты!
Марна траціць час не варта.
Хай жывыя рушаць з кіем
У святы паход!

Нас не край далёкі кліча
Вывучаць чужыя нам звычай,
Нас чакае ў нашым краі
Родны наш народ.

Верш быў створаны Ф. Багушэвічам напрыканцы жыцця, ён меў дакладную дату напісання: 20 ліпеня 1897 г., акалічнасці ж яго ўзнікнення былі знамінальныя. Так, у каментарах да гэтага верша ў выданні Ф. Багушэвіча «Творы» (Мінск, 1991) укладальнік Я. Янушкевіч, спасылаючыся на Антона Луцкевіча, які ўпершыню апублікаваў у свой час гэты верш, піша наступнае: «Дзеля таго, што віленская дэмакратычная моладзь, ладзячы часта экспурсіі на ўлонне прыроды, ня мела што пяяць...», быў абвешчаны конкурс на песню, слова каторас адпавядалі бы тагачасным настроем моладзі». Багушэвіч браў удзел у конкурсе і выйшаў пераможцам — журы конкурсу выбрала менавіта ягоны верш, які гучай «кантытэзай ведамас песні з часоў Міцкевіча: “Пресц, пресц смутек w szelki, zapal fajki, staw butelki!..”» [1, с. 257].

Варта прывесці ў нашым артыкуле і наступныя радкі з гэтай верша-песні Багушэвіча, дзе ён менавіта піша пра працяг традыцый філаматаў у жыцці сучаснай яму моладзі, презентуе іх дзейнасць як узор для пераймання:

Знаць Чачота ўсе павінны,
І пра Зана дабрачыннасць,
Пра Касцюшку і Манюшку
І пра песняроў.

Рукі ім падаўшы, знаю,
Зробім болей мы для краю,

Чымся ў бойках разам стойка
Пralіваўшы кроў [1, с. 107].

Падрабязна разгледзеў жыццёвы і творчы шлях Тамаша Зана яшчэ адзін руплівы даследчык літаратурнага працэсу XIX ст. і перакладчык Кастусь Цвірка. Выдадзены ім зборнік «Філаматы і філарэты» (Мінск, 1998) у серыі «Беларускі кнігазбор» стаўся ўнікальной кнігай-помнікам дзеячам гэтых таварыстваў, адзінай на сёння грунтоўнай антalogіі (хоць далёка не поўнай) найлепшых іх твораў у беларускіх перакладах самога ўкладальніка, дапоўненых грунтоўнымі крытыка-біографічнымі нарысамі. Апрача творчых постацяў А. Міцкевіча, Я. Чачота і Т. Зана ў кнізе даюцца жыццяпісы і творы Ануфрыя Петрашкевіча, Францішка Малеўскага, Міхала Рукевіча, Ігната Дамейкі, Юзафа Кавалеўскага, Аляксандра Ходзькі, Антонія Эдварда Адынца. Творчасць Тамаша Зана мае ў кнізе найбольш поўныя на сёння корпус тэкстаў паэта-філамата: фрагменты пазмы «Табакерка» і дзённіка 1824–1832 гг. «З выгнання», балады «Свіцязь-возера» і «Цыганка»; верши «Прамова на першай маёўцы прамяністых», «Песня з турмы ў Вільні», «Трыялет», «У альбом Страфана Дамброўскага», «Выгнанец», «Мінчук»; чатыры лісты — да Адама Міцкевіча, да Ануфрыя Петрашкевіча, да калегаў, да Зосі Малеўскай. Ва ўсіх наступных хрестаматыйных выданнях твораў XIX ст. укладанні як самога К. Цвіркі, так і іншых [гл.: 3; 4; 5] творчасць Т. Зана прадстаўляюць гэтыя ж тэксты, толькі ў значна меншай іх колькасці (не перавыдаваліся лісты, балада «Цыганка», не ва ўсіх выданнях змяшчаліся ўрыўкі з дзённіка і некаторыя вершы).

К. Цвірку належыць таксама краязнаўчае эсэ «Дарогамі Тамаша Зана», дзе пісьменнік малюніча і з глыбокім веданнем лёсуса свайго героя апісвае ўласныя вандроўкі па мясцінах, звязаных з жыццём і творчасцю Зана: ад Мясаты — месца нараджэння, да Смаліянаў — месца пахавання [8]. Як стваральнік жыццяпісу філамата К. Цвірка засяроджваеца на ключавых момантах біографіі. Так, філаматкі першыяд быў поўны надзеямі, узімслай творчасцю, сяброўствам і салідарным рухам моладзі, накіраваным на служэнне і адраджэнне свайї радзімы. Тайнія таварысты моладзі, як вядома, былі прызнаныя царскім рэжымам небяспечнымі, іх удзельнікі былі арыштаваны і жорстка пакараны. Справа была сенатарам Навасільцавым «раздзымутая да бунту, змовы», як пісаў А. Міцкевіч у пазме «Дзяды». Найбольш суровы прысуд атрымаў менавіта Тамаш Зан — «як стваральнік і кіраўнік усяго таварыства»: цэлы год крэпасці ў Арэнбургу і пасяленне там без права вяртання на радзіму» [8, с. 84]. Цвірка падкрэслівае мужнасць і высакародства Зана, якія ён праявіў на працэсе, узяўшы на сябе фактычна ўсю віну за дзейнасць таварыства, каб палегчыць становішча сваіх сяброў. Гэты эпізод знайшоў мастацкае адлюстраванне ў трэцій частцы пазмы «Дзяды» Адама Міцкевіча, калі Тамаш Зан, адзін з яе рэальных персанажаў, агучвае свой намер перад сябрамі ў вязніцы:

Для паратунку застасцца шлях адзіны:
З нас некаторыя павінны стаць ахвярай,
Узіць адчайна на сябе усіх правіны.
Я старышнём лічыўся ў нашым згуртаваныні
І ававязаны цярпець за вас, дазваныя [6, с. 39].
(Пераклад С. Мінскевіча)

Аб духоўным лідарстве Тамаша Зана сярод віленскай моладзі гаворыць і яго натхнёны ліст «Да калегаў», напісаны падчас турэмнага зняволення (1823–1824). Ён падтрымлівае дух сяброў, падбадзёрвае іх у выпрабаванні, якое яны мусілі несці за ахвяру сяброўства і патрыятызму: «З самай шчырай душэўнай радасцю бласлаўляю я тэя дні, калі ўсіх нас звязала нябесным вузлом, запаліла святым агнём, асвяціла боскім духам вялікая наша дружба. У ёй, у гэтай дружбе, выхавалі мы такі характеристар, які ў любых, нават самых кепскіх умовах паможа нам быць задаволенымі і шчаслівымі. Мы ўсе імкнёмся служыць сваёй зямлі, але калі ў нас не будземагчымасці прыносиць ёй карысць, мы ўсё роўна не перастанем дабівацца гэтага праз усё сваё жыццё. Гэта дружба, якая заўсёды падахвочвала нас да ўласнага ўдасканалення, якая рабіла і робіць даскољ усіх нас па-сапраўднаму шчаслівымі, будзе і павінна і далей натхніць нас на высакародны дзея, мацаваць нашы сілы, памагаць нам здзяйсняць свае задумы. Такі павінен быць настрой душ і сэрца ўсіх нас, звязаных шчырай любоўю сяброў, якія сёння ў самоце, якіх адарвалі ад вольнага жыцця. Ніякі час не згасіць нашы высокія пачуцці, нашы шчырыя думы, няма такіх прастораў, якія б змаглі раздзяліць нас адзін ад аднаго, няма такой буры, якая раскідала б нашу дружбу...» [7, с. 229]. Гэты гімн сяброўству не быў пустой дэкларацыяй, ён насамрэч мацаваў дух і салідарнасць, не даваў ім зламацца ў выпрабаваннях. Гэты дух сяброўства філаматы пранеслі праз усё сваё жыццё, не здрадзіўшы ідэалам сваёй маладосці.

Са спасылкай на гісторыка Анатоля Грышкевіча згадвае аўтар эсэ і такі «ўральскі» эпізод, як уздел у змове ссыльных у 1833 г., якія рыхтавалі ўзбронены напад на мясцовую ўладу з мэтаю ўцёкаў, але акцыя не ўдалася. Гэта яшчэ больш затрымала вяртанне Зана на радзіму, куды ён атрымаў дазвол вярнуцца толькі ў 1842 г. Шлюб з патрыятычна настроенай дзяўчынай, спакойнасцю сямейнасцю жыццё, клопат пра дзяцей, якіх нарадзілася троє, прынеслі суцяшэнне на апошніяе дзесяцігоддзе жыцця, раней пазначанага цярпеннемі, пакутамі і ахвярай за бліжняга.

Біографічныя рэаліі, дзе столькі месца адведзена змаганню, грамадскай дзейнасці, не засланяюць у асобе Т. Зана пісьменніка з яркай творчай індывідуальнасцю. Зан быў сярод тых польскамоўных аўтараў, хто сваёй творчасцю пракладваў шлях літаратуры беларускай. Слушнае меркаванне вызывае К. Цвірка, што «якраз з польскамоўнымі пісьменнікамі Беларусі першай паловы

XIX ст. трэба звязаць нараджэнніс новай беларускай літаратуры. Асноўная іх заслуга ў тым, што яны падрыхтавалі для яе глебу, пасялі першас зерне нашага нацыянальнага адраджэння. Іх творчасць — гэта першапачатковы этап у гісторыі новай беларускай літаратуры, этап, без якога зусім немагчыма растлумачыць увесь працэс яе развіцця» [8, с. 86].

Невыпадкова Ф. Багушэвіч напісаў песню накшталт філамацкага моладзевага гімна: амаль усе філаматы-пазты стварылі свае ўзоры падобных песень-маніфестаў, што пакліканы былі аў'ядноўваць моладзь, вызначаць задачы руху і духоўныя прыярытэты, на якія ён абапіраецца. Гэтыя творы падхопліваліся моладдзю, дэкламаваліся і спяваліся на маёўках, становіліся квінтэсэнцыяй рамантычнага культу сяброўства як арганізаванай стваральнай сілы. Найвядомымі шэдэўрамі гэтага жанру былі вершы А. Міцкевіча «Песня» («Хай радасць з вачэй нашых бліснє») і «Песня філарэтаў». Апошняя, як вядома, фігуравала на працэсе філаматаў як небяспечны твор, што заклікае да бунту супраць уладаў, але змест яе быў зусім іншы — гэта яднанне душаў у чистых памненнях усіх тых, хто кшталціць сябе ў розных навуках і гартуе сілы для будучага служэння айчыне: «*Mierz siłę na zamiary, / Nie zamiar podług sili.*». Гучаў тут і рамантычны зварот да народных каштоўнасцяў як крыніц натхнення («*Polski rycerzu miod / Lepszy śpiew narodowy / I lepszy bratni ród.*»). Нават у гэтым убачыўся царызму бунт моладзі, патэнцыйны бунт, бо служэнне айчыне і служжніце ўладзе маюць неаднолькавы маральна-этычны вектар.

Тамаш Зан стварыў свой праграмны маніфест падобнага кшталту. Гэта яго пазтычная «Прамова на першай маёўца прамяністых» (1820). Аўтар шырока выкарыстоўвае біблейскія алюзіі, каб надаць сапраўды высокую духоўную аснову тым праграмным палажэнням, якія ён фармулюе ў «Прамове...». Ён ставіць пытанне, што шукае моладзь, да чаго яна імкнецца ў сваім таварыстве, у сваім такім шматлікім згуртаванні на ўлонні прыроды:

Брацця, сыны, аднаверцы! Якая ж вас сіла
З цеплай пасцелі ўзняла, унаучы пабудзіла?
Што за прамень залаты вас паклікаў у поле?
Што вы шукаеце тут, як сляпая без долі?
Што, адкажыце? Але — хто шукае, той знайдзе.
Стукай — адчыніць, а той, хто ідзе, той і дойдзе! [7, с. 216]
(Пераклад К. Цвіркі)

Пазт вызначае тры рэчы, якіх «шукаюць» прамяністыя, — гэта «забавы, навукі і цноты». Пашук «забавы» звязаецца аўтарам са станам унутранай духоўнай радасці, распагоджанасці настрою, бо чалавеку, які не рады самому сабе, цяжка радавацца іншаму. У гэтай духоўнай радасці, якой можна з кімсі зідзяліцца, ёсць таксама сіла ўнутранага духоўнага супрацьстаяння выклікам «неласкавага часу»:

Хто весялосці ні зерня ў души не пасе,
Хто ані ў кога з нас светлага ўбачыць не ўмее...
Не разумее, як быць у наш час неласкавы.
Што ж за карысць нам усім во ад гэтай забавы? [7, с. 217]

Далей аўтар разважае пра «навуку», пра тое, як можна «пазнаць чалавека, яго прызначэнне, / Доля яго, думак лёт, да высотаў памненне, / Ну, а яшчэ — як народы жылі ў сваім часе...». Найпершай задачай тут ён лічыць познанне таго, як жылі продкі: якія былі ў іх турботы, якія яны наслілі «сусы і боты», «шаблі і шапкі», ён пералічвае прозвішчы герояў і дзесячай мінулага, якія вызначыліся сваім служэннем айчыне і ўславілі родны краі (Чарнецкі, Карпінскі, Трамбецкі ды іншыя). «Гэта ўсё скарбы, ад продкаў набытак выдатны, / Што для забаў прамяністых аж надта прыдатны», — падводзіць рысу сваіх разважанняў аб вартасці «навукі» аўтар. Духоўнае станаўленне моладзі немагчыма таксама без «цноты» — маральны чысціні ў паводзінах і адносінах, шчырасці ў пачуццях: «Без дабрадзейнасці, цноты — няма пашаноты!».

Т. Зан стварае калектыўны партрэт — вобраз моладзі свайго краю, аў'яднай высокімі памненнямі духу, «прамяністасцю» сэрцаў; гэтая моладзь выйдзе на ахвярны шлях служэння айчыне і бліжняму, а не стане на шлях выгады, пыхлівасці і пагарды, ляяты і хіцівасці, на шлях тых, хто «бачыць заслугу ў хлусні, ашуканстве». Зан майлое вобраз моладзі, якой будзе даручана адрадзіць родны краі, а яна, выхаваная ў «прамяністым» духу, здольная будзе да такай звышзадачы, да самаахвярнасці на гэтым шляху. Таму ў сваім вершы аўтар судносіць единасць у сяброўстве з велічным дарам Нябесаў, што робіць чалавека «прыгожым, шчаслівым». У гэтым яму бачыцца сутнасць «прамяністасці» прамяністых:

Единасць тут сэрцаў сяброўскіх. Нас чуюць нябесы!
Ясны прамены! Ты, што кінуты ў сэрца звысоку,
Што цэлы свет наш злучаеш, адкрыты для зроку.
Што ўсю замлю ажыўляеш, каханне тут родзіш,
Гоніш распусту і хіцівасць, жыццё нам салодзіш,
Што, азараючы душы святлом зіхатлівым,
Робиш наўзна чалавека прыгожым, шчаслівым,
Будзь блаславёны!.. Літоўскага хлопца да сонца
Ты падымаш, яго, свайго краю юлюбінца,
Клічаш вучыцца... [7, с. 217-218]

Такім чынам, «уся сутнасць прамення», «усе яго ясноты» бачацца аўтару гэтай палымянай «Прамовы...» ў трох вызначальных рэчах: «забавы, навукі і цноты». Што ж трэба для таго, каб пазнаць «светлую мэту»? Для гэтага ёсць не толькі очы і вушы, але сэрца і душа, а таму дзейная праграма, якую пралануе напрыканцы Т. Зан, гучыць наступным чынам:

Дайце спачыць языку, думцы ж — вольную волю,
Лоб і рука — для айчыны: хай вернуць ёй долю.
Потым прыязна далоні падасць хай брат брату...
Мець балдахін яшчэ трэба — для цела, для спрату...
Менш балбагаць, больш рабіць — вам парада такая [7, с. 218].

Падобная творчасць Т. Зана знаходзіла шчыры водклік у душах сяброў: за ім ішлі, да яго прыслухоўваліся, яго паважалі і бралі за ўзор для пераймання. Пазтычным водгукам на «Прамову...» Зана можна лічыць верш аднаго з сяброў-філаматаў Міхала Рукевіча «Хай звініць аб чашу чашы...», прычытаны ім 29 мая 1821 г. на ўрачыстасці, прысвечанай Тамашу Зану. Па форме гэтая таксама была нібыта «застольная песенька», жартайлівая, напоўненая весялосцю. Але ж наколькі больш глыбокім быў яе змест! Усім гэтым зместам М. Рукевіч нібыта паказваў, як рэалізующаца на практицы задачы, пастаўленыя перад моладдзю Занам год таму назад, — «забавы, навукі і цноты». Так, трэба тут, пры чары, гуртам весяліцца, наколькі «не хадзіў наші продак хмурсы, / шчырасць скрэзь была ў цане», — піша аўтар, згадваючы пры гэтым імёны Жыгімонта і Баторыя. Апісваючы гульні-забавы філарэтаў, выказываючы па-чучцё роднінасці з усімі сябрамі «сў радасці», аўтар заклікае «братоў» спыніцца і ўспомніць «між весялосці», хто гэтую радасць ім даў:

Стой, браты! Між весялосці
Помні, хто яе нам даў,
Хто ўсіх нас — згадай і ў тосце —
У адну сям'ю з'яднаў.

Братніх сэрцаў наших слова
Разам выкажам усльых:
Хай жа імя Тамашова
Будзе прыкладам для ўсіх! <...>

А тыран, што злосцю п'яны
(На яго жах паглядзець),
Што гняце свой люд падданы,
Хіба ж будзе шчасце мець? <...>

А спазнае шчасце гэта
Той, хто ў працы і ў гульбе
Возьме прыклад з філарэта
Назаўсёды для сябе! <...>

Дык калі паклічуць трубы
Нас у сонечны прасцяг,
Дружна ўздымем вальナルубы
Мы з Пагоняю наш сцяг! [7, с. 276–277]

(Пераклад К. Цвіркі)

Амаль дванаццаць гадоў доўжылася выгнанніцтва Тамаша Зана, пазбаўленага магчымасці вярнуцца на радзіму нават пасля адбыцця афіцыйнага тэрміну высылкі. І ўсё ж ён вярнуўся, пасуровелы, але не зламаны, авсяны легендамі і славай між дауніх сяброў і новага пакалення, што паспела вырасці на радзіме за час яго выгнання. У ім бачылі героя і носьбіта тых нястручаных ідзалаў, якія ён накрэслі ў часы філамацкай маладосці. Адно з найцікавейшых сведчанняў таго, як сустракалі Зана, прымалі яго з гасціннасцю і пашанай у сваіх дамах, захавалася ва ўспамінах выбітнай літаратуркі нашага краю сярэдзіны XIX ст. Габрыэлі з Гюнтэрэй Пузыні «У Вільні і літоўскіх дварах», для пакалення якой Зан і філаматы ўжо былі прыгожай легендай, але ўсё яшчэ жывой і дзейснай. Яе запісы з 1842 г. сведчаць: «Тамаш Зан застаўся ў нас на рэшту зімы, на ўесь пост. Ягоныя алавяданні аб жыцці на выгнанні запаўнялі нам усе вечары, дні ж ён праводзіў у полі, паколькі яму, прывыкшаму да прастораў на працягу многіх гадоў, душна было пад дахам, душна навах у садзе, і толькі ў адкрытым полі свабодна дыхаў...» [9, с. 316]. Габрыэлі ў гонар Т. Зана напісала таксама 18 студзеня 1842 г. прывітальны верш-кантату, які быў пакладзены на музыку і выкананы для гостя ў Дабраўлянах. Верш быў напісаны ў форме пытанняў і адказаў, у ходзе якіх высвятляліся ўсё дабрачыннасці і заслугі адрасата, а таксама прасочваўся ягоны лёс: кіраўніцтва філамацкім рухам, выгнанне як пакаранне за гэтую дзейнасць, вяртанне на радзіму, узнёслыя адносіны да жанчын, вернасць свайму пакліканню да хрысціянскага служэння бліжняму. У пяці куплетах-строфах паслядоўна раскрываецца аблічча Зана і гучыць яму заслужаная хвала:

Хто бесклапотнасць пары дзіцячай
Мог учыніць для іншых узорам?
Хто маладыя сэрцы гарачыя
Вёў за сабой да вышынъ, да зорак?

Хор: Прыкладны Містру! Славім цябе!

Хто за парывы чыстыя сэрца
Не ўнагароду меў — пакаранне,
Мусіў паехаць, як паніверца,
У край далёкі на занядбанне?!

Хор: Бедны выгнанец! Славім цябе!

Хто прад судом не меўши правіны,
Зноў вярнуўся да родных парогаў?
Літва сустрэла шчасліва сына,
Вучоны свет — брата дарагога!

Хор: О, светы Мужу! Славім цябе!

Хто ж ідзал жанчыны стварае
Спейнае ліры чароўным граннем,
А тых, хто чуе, спей навучае
Любіць высока і жыць каканием?

Хор: Чулы Пазце! Славім цябе!

Хто, перажмышы зманы ды страты,
Сэрца сваё зблеск ад здранцення?
Хто ў непрыяцелю бачыць брата
І за Хрыстом ідзе да збаўлення?

Хор: Чыстае Сэрца! Славім цябе!

(Пераклад Ірыны Багдановіч)

Гэтым вершам можна было б і падвесці рысу над нашымі разважаннямі вакол творчай постаці Тамаша Зана, паколькі ў ім дакладна сформуляваны найважнейшыя характеристыстыкі яго асобы, вызначана яго роля ў грамадска-культурным кантэксле таго часу. Зробім, аднак, яшчэ адну заўвагу: верш Г. Пузыні быў выкраслены цэнзурай з падрыхтаванага ёй да друку ў 1858 г. найболыши поўнага збору сваіх вершаў. Зборнік выйшаў у 1859 г. без гэтага і некоторых іншых твораў. Постаць Зана, якога ўжо на той час не было сярод жывых, нават у прысвечаным яму вершы здавалася небяспечнай для царскага рэжыму.

Значэнне асобы Тамаша Зана і яго творчасці ў сённяшнім дні набывае ўсё большас значэнне. Ён быў змагаром супраць тыраніі, будзіцелем грамадскага духу, верным да канца пастаўленым мэтам і ідзalam; быў паэтам, адзначаным Боскім дарам натхнення, стварыўшым заснаваны на народных традыцыях арыгінальныя сваім майстэрствам узоры высокай літаратуры. Ён і яго пакаленне былі першымі, хто абвясціў змаганне і ў жыцці і ў творчасці супраць любога гвалту і прымусу, змаганне за свабоду, незалежнасць і права свайго народа на самастойныя гістарычныя шляхі. У падобным рыцарстве духу — веліч наших продкаў, іх маральны і эстэтычны запавет.

Літаратура

- Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэмы, апавяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содала, Я. Янушкевіча. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. — 309 с.
- Гісторыя беларускай літаратуры XI—XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 2. Новая літаратура: другая палова XVIII—XIX стагоддзе. — Мінск: Беларуская навука, 2007. — 582 с.
- Літаратура Беларусі: Першая палова XIX стагоддзя: хрэстаматыя / уклад., аўт. прадм., біягр. даведак і камент. К. А. Цвірка. — Мінск: Беларуская навука, 2000. — 572 с.
- Літаратура Беларусі XIX стагоддзя: антологія / уклад.: К. А. Цвірка, І. С. Шпакоўскі, К. У. Антановіч, навук. рэд. А. В. Мальдзіс. — Мінск: Беларус. навука, 2013. — 862 с.
- Літаратура першай паловы XIX стагоддзя / уклад. і камент. М. В. Хаўстовіча; на-вук. рэд. С. Л. Гаранін. — Мінск: Маст. літ., 2012. — 1086 с. — (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 3).
- Міцкевіч А. Дзяды: у 2-х т. / А. Міцкевіч. — Мінск: Медысонт, 1999. Т. 2 /агул. рэд. І. Кур'ян; пер. на бел. мову С. Мінскевіч; камент З. Стэфаноўска, С. Мінскевіч. — 480 с.
- Філаматы і філарэты: зборнік / уклад., пер. польскамоўных твораў, прадм., біягр. даведкі пра аўтараў і камент. К. Цвіркі. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 1998. — 400 с.
- Цвірка К. Дарогамі Тамаша Зана / К. Цвірка // Камяні тых сядзібаў / К. Цвірка. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2004. — С. 82–125.
- Puzynina G. W Wilnie i w dworach litewskich: Pamiętnik z lat 1815–1843 / G. Puzy-ninga. — Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadskiego, 1828. — 390 s.